

Ігор МАРЧУК

ДЖЕРЕЛА З ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНО-ВИЗВОЛЬНОГО РУХУ НА ВОЛИНІ В 1941–1945 РОКАХ У ФОНДАХ ДЕРЖАВНОГО АРХІВУ РІВНЕНСЬКОЇ ОБЛАСТІ

Навряд чи історики сподівалися, що хвиля боротьби з "українським буржуазним націоналізмом" залишить по собі таку велику кількість джерельних матеріалів про діяльність ОУН і УПА.

Радянські міфи про український національно-визвольний рух 40–50-х рр. ХХ століття на Західній Україні розвінчуються саме за допомогою ретельно збережених у колишніх спецфондах документів Організації Українських Націоналістів (далі – ОУН), Української Повстанської Армії (далі – УПА) та карально-репресивних органів, що з ними боролися. Кілька таких фондів, які характеризують боротьбу підпільних структур ОУН та УПА, зберігається у Державному архіві Рівненської області. Умовно ці фонди можна розділити на дві частини за абсолютно протилежними фондоутворювачами. Перша частина представлена фондом Р-30 "Колекція документальних матеріалів Організації Українських Націоналістів (ОУН) і Української Повстанчої Армії (УПА), що діяли на Волині". Друга складається з фондів 1 "Рівненський підпільний обком КП(б)У" та 400 "Рівненський обком КП(б)У", яку сформовано з документів місцевих партійних органів. Тобто історію національно-визвольного руху на Волині можна розглядати через призму автентичних документів як самого руху, так і органів радянської влади, яка активно боролася з цим рухом. Звичайно, в партійних документах український національно-визвольний рух характеризується як "бандоунівський рух" чи вводиться назва "українсько-німецькі буржуазні націоналісти".

Хронологічні рамки фонду Р-30 охоплюють період з 1941-го по 1945-й роки. Весь фонд нараховує 150 справ і укомплектований з документів та матеріалів безпосередньо УПА та ОУН. Лише поодинокими між ними є документи НКВД та матеріали німецького походження (німецької окупаційної адміністрації) або установ чи організацій, які не мали безпосереднього відношення до українського національно-визвольного руху.

Загальний обсяг документів можна розділити на документи внутрішньоорганізаційної діяльності УПА-Північ і Запілля (мілітаризована структура ОУН на Волині у 1943–1945 роках) та пропагандивно-ідеологічні матеріали українських націоналістів.

Щоб чітко зрозуміти, які документи збереглися, треба добре знати структуру місцевих осередків ОУН та організаційну побудову УПА-Північ. Якщо аналізувати документи й матеріали УПА, які зберігаються у Рівненському обласному архіві, можна зробити висновок, що вони є досить уривчастими і не становлять єдиного комплексу. Наприклад, Головна Команда УПА, реформована наприкінці 1943 року в Головну Команду УПА-Північ, представлена оригіналами і копіями наказів Дмитра Клячківського – "Клима Савура" (в підпіллі також користувався псевдом "Панас Мосур") за порядковими номерами №11, 12, 15, 16, 18–22, 27, 28, 29 за період від 4 вересня 1943 року до 26 січня 1944 року¹. На жаль, не знайдено звітів цієї структури.

Головна Команда УПА-Північ мала в своєму підпорядкуванні чотири групи УПА з кодовими назвами і номерами: №01 – група УПА "Заграва"; №02 – група УПА "Богун" (дуже часто фігурує в документах як група УПА "Енея"); №03 – група УПА "Турів"; №04 – група УПА "Тютюнник" (іноді згадується в документах під назвою УПА-Схід)².

У фондах Рівненського архіву збереглося найбільше документів груп УПА "Заграва" і "Богун", окремі накази групи УПА "Турів" та підпорядкованого їй загону ім. Богуня під командуванням Порфирія Антонюка – "Сосенка" і зовсім відсутні будь-які документи групи УПА "Тютюнник".

Найкраще представлена у фондах група УПА "Богун", якою командував Петро Олійник – "Еней"-"Роман". Наявні у фонді Р-30 звіти за листопад-грудень 1943 року начальника штабу групи Дмитра Казвана – "Черника" дають інформацію про чисельний та командний склад групи, хід бойових дій, ставлення місцевого населення до УПА, формування нових сотень і куренів, зміни керівного складу, а також про інспекційну поїздку Романа Шухевича – "Тура" у листопаді 1943 року теренами цієї групи.

Збереглися звіти політвиховника цієї групи "Нестора", які подають загальну картину ідеологічної та виховної роботи серед вояків УПА.

Щодо діяльності оунівської мережі на теренах дії групи УПА "Богун", то про неї можна дізнатися із звітів різних референтур: політичної – "Звіт про суспільно-політичний стан у Південній частині Рівненської області за жовтень 1943 року" і такий самий звіт за листопад 1943 року, складений керівником референтури "Миколою"³; три звіти організаційно-мобілізаційної референтури в період з 22 листопада по 21 грудня 1943 року за підписом "організаційно-мобілізаційний референт

¹ Державний архів Рівненської області (Далі – ДАРО). – Ф. Р-30. – Оп.2. – Спр. 32. – Арк. 18, 96, 106–108, 110, 114–115, 120–121, 128.

² Літопис Української Повстанської Армії. – Торонто, 1976. – Т. 1. – С. 28.

³ ДАРО. – Ф. Р-30. – Оп. 2. – Спр. 32. – Арк. 63–66.

"Тирса"; два звіти коменданта запілля Сильвестра Затовканюка – "Пташки", що хронологічно охоплюють період від 9 листопада до 4 грудня 1943 року⁴.

Інформаційно насиченими є звіти референта Служби Безпеки ОУН Миколи Козака – "Смока" і його заступника Миколи Кравчука – "Корнія" за вересень–грудень 1943 року. Кожного місяця з'являлися чотири звіти, починаючи з серпня 1943 року, й додатки до них під назвою "Огляд збройних ворожих сил на терені В.[оєнної]О.[круги]". Служба Безпеки збирала розвідувальну інформацію про розташування ворожих гарнізонів, дії червоних партизанів, рух на залізниці, настрої населення, фіксувала бої УПА з німцями, мадярами, поляками.

З внутрішньоорганізаційних документів УПА вже підрядянського періоду (1944–1945 рр.) зберігся комплекс наказів командирів Івана Литвинчука – "Дубового" і його заступника Юрія Стельмащука – "Кайдаша", які очолювали з'єднання груп УПА ч. 33 "Завихост" (з початку 1945 року воно отримало нову назву – з'єднання груп "ім. Хмельницького"). Це військове формування утворилося внаслідок об'єднання колишніх груп УПА "Заграва" і "Турів", що діяли на півночі Рівненської і Волинської областей і складалося з шести бригад різної чисельності. Загалом збереглося понад 20 рукописних наказів за підписами "Командир з'єднаних груп (КЗГ) "Дубовий", "Виконуючий обов'язки командира з'єднаних груп (в/о КЗГ) "Остріжський" (Олексій Громадюк – І.М.) та кілька документів мають підпис "Командир з'єднання груп "Кайдаш"⁵.

Поважний комплекс у фонді становлять матеріали одного з формувань УПА, що діяло протягом 1943–45 років у Дубровицькому, Володимирецькому районах Рівненської області під різними назвами – курінь ім. Колодзінського, "Корсунський загін", бригада ім. Лайдаки (бригада отримала назву на честь героїчно загиблого першого командира цього куреня й користувалася нею тільки у листопаді–грудні 1944 р.), бригада "Пам'ять Крут". Як свідчать супровідні записи, документи були захоплені органами НКВД під час розгрому штабу цього військового з'єднання у лютому 1945 року. За допомогою "Книги наказів", "Книги звітів", "Хронік загону", "Золотої книги героїв" (списку загиблих вояків УПА), оперативного листування, протоколів допитів дезертирів та окремих звітів можна прослідкувати реальну історію утворення, бойових дій та розгрому цього формування УПА⁶.

Збереглося багато зразків оперативного листування між шефом штабу групи УПА "Заграва" Дмитром Корінцем – "Бористеном" та підпо-

рядкованими йому підрозділами УПА, які мали кодові назви – "Загін ім. Коновальця", "Загін ім. Остапа", "Загін ім. Хмельницького" та ін. Окремі документи належать до категорії протоколів допитів у справах дезертирства та дисциплінарних порушень і походять з архіву польової жандармерії І-ї групи УПА. На них стоїть віза "Бористена" з визначеним покаранням, в основному з призначенням на певний термін до карного відділу. Це свідчить, що польова жандармерія підпорядковувалася безпосередньо шефу штабу групи УПА "Заграва" і затвердження покарань було саме в його компетенції.

Загалом представлені у фонді документи досить різнопланові за своїм змістом, що дає можливість вивчити різні аспекти бойової діяльності загонів і відділів УПА–Північ у 1943–1945 роках.

Щодо підпільної мережі ОУН, то вона представлена значною кількістю документів низових структур підпілля: станиць – окремих сіл, підрайонів або ж куців (5–10 сіл), районів (відповідали тогочасному адміністративно-територіальному поділу) та більших утворень – надрайонів (3–5 районів) і округ у сільській місцевості Рівненської області в 1943–1944 роках.

Наприклад, збереглися цілий комплекс наказів провідника мережі ОУН Костопільського надрайону "Долина" ("Конотоп") (охоплював райони Березнівський, Сиденський, Людвипільський, Костопільський, Городницький, Степанський, Деражненський за тогочасним адміністративно-територіальним поділом) та кілька звітів політичного референта "Хвильового" й організаційно-мобілізаційного референта Володимира Марковця – "Степового" за другу половину 1943 року⁷. У фондах також містяться всі звіти районних провідників ОУН цього надрайону за місяці жовтень–листопад 1943 року, окремі документи куців №1–5 і станиць Костопільського району, де відображена інформація про чисельність населення і його національний склад, ворожі акції в терені, пропагандивну роботу, кількість зібраних продуктів харчування для УПА, наявну серед членства ОУН стрілецьку зброю і боеприпаси до неї. Документи низових структур можна класифікувати таким чином: накази, розпорядження, інструкції, діловодча документація, оперативне листування, звіти, які надходили з різних референтур організації – організаційної (займалася виключно роботою з членством ОУН), військової, господарчої (у складі підреферентур – земельної, лісової, торговельної, заготівельної та бухгалтерії), політичної, санітарної, референтури зв'язку і служби безпеки (поділялась на чотири відділи: 1) поліційно-виконавчий відділ або ПОВ; 2) розвідчо-інформаційний відділ або РІВ; 3) слідчо-оперативний відділ; 4) відділ контррозвідки).

⁷ ДАРО. – Ф. Р-30. – Оп. 2. – Спр. 29. – Арк. 34–38.; Спр. 63. – Арк. 20, 28–37.

⁴ Там само. – Спр. 33. – Арк. 76–77, 146–148.

⁵ ДАРО. – Ф. Р-30. – Оп. 2. – Спр. 29. – Арк. 1–20.

⁶ Там само. – Спр. 88. – Арк. 1–40; Спр. 89. – Арк. 1–57.

Цілий комплекс документів становлять матеріали вишкільно-виховного характеру з історії України, економіки, української літератури, тактики, зброєзнавства, військового порядку. Очевидно, вони використовувалися на різних вишколах, які організовувалися для членів організації чи курсантів старшинських і підстаршинських шкіл.

Матеріали й документи медично-санітарного характеру у фонді знаходяться у різних справах і стосуються вони в основному діяльності підпільних шпиталів, наявності медикаментів.

Дуже оригінальний пласт документів від вересня-жовтня 1943 року представляє діяльність земельної референтури групи УПА "Заграва", якою керував "Роман Грива". Слід зазначити, що понад 10 архівних справ займають списки та анкети селян, які отримали земельні наділи в різних районах Рівненської області, що контролювалися на той час підпільною адміністрацією. У кожному з них вказуються розміри наданих земельних наділів і межі сусідніх ділянок⁸.

Унікальними також є документи Народно-Визвольної Революційної Організації (НВРО) – під такою назвою у другій половині 1944 року на Волині виступала ОУН, оскільки її керівництво активно намагалося залучити до лав націоналістів значні верстви населення, особливо в Київській, Житомирській, Вінницькій і Хмельницькій областях. Збереглися програмні документи НВРО: "Статут", "Резолюції установчого з'їзду...", кілька інструкцій та листівок⁹. В інших архівосховищах України інформація чи якісь документальні дані про цю підпільну організацію відсутні, крім відомчого архіву Служби Безпеки України.

Серед пропагандивних видань у фонді зустрічаються досить добре збережені примірники часописів "Ідея і Чин" (друкований орган проводу ОУН), "За самостійну Україну", "Інформатор", "Вісті", а з військової преси УПА – "До зброї", "Наш фронт", "Український перець" та кілька десятків різних листівок і відозв періоду 1942-1945 рр.

Окрему частину становлять художні твори, написані безпосередньо вояками УПА і членами ОУН, збірки віршів, пісенники та записи особистого характеру.

Значна частина всіх документів – це оригінали, підписані тими людьми, які укладали їх. Близько 50% становлять рукописи, а за станом збереження понад 15% дуже пошкоджені вологою, вицвілі, надірвані чи представлені окремими фрагментами.

Набагато краще збережені документи радянських партійних органів, хоча, як свідчать супровідні записи архівів, вони копіювалися із вже пошкоджених оригінальних текстів. Наприкінці 80-х на початку 90-х рр.

XX століття за наказом партійної верхівки близько 80% звітності та інструкцій, що стосувалися боротьби з національно-визвольним рухом, було знищено. Повністю знищені такі матеріали у фондах райкомів, яких на той час було 30. У фонді 400 "Рівненський обком КП(б)У" документи, що стосуються діяльності ОУН – УПА фіксуються лише у справах за 1944 і 1945 роки, далі вони підшивалися в "особу папку", яка, очевидно, теж знищена, оскільки слідів її у Рівненському архіві не віднайдено. В основному збереглися протоколи засідання бюро Рівненського обкому КП(б)У, стенограми засідань керівництва радянських та карально-репресивних органів, зразки листівок – звернень місцевого керівництва до вояків УПА та підпільників ОУН, окремі дані про реагування населення на ці звернення.

Найбільш повно матеріали про боротьбу з українським націоналістичним рухом відображені у фонді 1 "Рівненський підпільний обком КП(б)У" (1943–1944 роки), який майже не піддавався пізнішим "чисткам".

Керівники радянського партизанського руху у Рівненській області – генерал-майор В. А. Бегма і комісар М. С. Корчев 10 квітня 1944 року підготували підсумковий звіт про бойову діяльність партизанських з'єднань №1, №2 і №3 (польський партизанський загін під командуванням Р. Сатаноського) на території області, де подана характеристика всього комплексу партизанських документів. У цьому узагальнюючому звіті є кілька розділів, що містять конкретну інформацію про український націоналістичний рух на Волині. Зокрема, в розділі №7 "Забезпечення бойової діяльності з'єднання (розвідки)"; у розділі №11 "Бойова діяльність з'єднання" – окремий підпункт г) "Бій партизанських загонів з'єднання №1 з націоналістами в районі сіл Кідри, Осова"; а також розділ №13 "Тактика ворога"¹⁰.

Статистичні дані про бої та ворожі втрати згруповані в справах під назвою "Щоденники бойових дій". Всього таких щоденників є 10, починаючи з травня 1943 року помісячно до листопада 1943 року, а три останні мають інші хронологічні рамки, зокрема, є щоденник з 14 травня 1943 по 28 грудня 1943 року¹¹.

До першого примірника звіту для Українського штабу партизанського руху (УШПР) було долучено:

Документи про розформування з'єднання.

Звіти загонів:

- а) ім. Ворошилова – 1 папка;
- б) ім. Шевченка – 1 папка;

⁸ ДАРО. – Ф. Р-30. – Оп. 2. – Спр. 71–81.

⁹ Там само. – Спр. 42. – Арк. 39–44.

¹⁰ ДАРО. – Ф. П-1. – Оп. 1. – Спр. 4. – Арк. 23–43.

¹¹ Там само. – Спр. 4а. – Арк. 20–80.

- в) ім. Котовського – 1 папка;
- г) ім. Суворова – 1 папка;
- д) ім. "Смерть фашизму" – 1 папка;
- е) ім. Сталіна – 1 папка;
- є) ім. А. Невського – 1 папка;
- ж) ім. А. Будьонного – 1 папка;
- з) ім. Куйбишева – 1 папка;
- и) ім. Молотова – 1 папка;
- і) ім. Дзержинського – 1 папка;
- к) ім. Берія – 1 папка;
- л) підризна група з'єднання (т. Талаха) – 1 папка;
- м) артилерійська група з'єднання – 1 папка¹².

Всі ці документи містять звіти про бойові операції загонів проти українських націоналістів, спроби переговорів з окремими відділами УПА, заходи партизанської контррозвідки щодо закидання агентури в націоналістичне підпілля.

Окремо зібрані штабні документи з'єднання та штабні документи згаданих вище партизанських загонів. Це книги наказів, різне оперативне листування, хоча зовсім відсутні штабні документи загону ім. Сталіна, а загону ім. Молотова збереглася тільки книга наказів. До штабних документів додані картографічні схеми боїв, серед яких є схеми кількох масштабних боїв з УПА.

В окрему справу зібрані радіограми партизанського з'єднання генерал-майора В. А. Бегми до Українського Штабу Партизанського Руху (20 лютого 1943 р. – 6 лютого 1944 р.), у яких характеризується становище, в якому перебували загони, подається розвідувальна інформація. Кожна радіограма має номер і дату відправлення. Цікаво, що тексти не містять стільки помилок, як у розшифрованих радіограмах УШПР, опублікованих В. Сергійчуком у збірнику документів "ОУН-УПА в роки війни. Нові документи і матеріали"¹³.

Звичайно, інформацію, подану радянськими партизанами, треба сприймати критично, оскільки вони часто перебільшували втрати своїх противників. У загальному звіті за 1943 рік зазначено про знищення 2000 націоналістів лише в кількох північних районах Рівненської області, що дуже далеко від істини.

Своєю чергою, радянські партизани чітко фіксували в оперативних документах "націоналістичні села", складали списки підозрюваних у причетності до діяльності ОУН і УПА, характеризували відносини між українським і польським підпіллям. Збирали розвідувальну інформацію

про озброєння, чисельний склад і керівництво групи УПА "Заграва". Одна з радіограм містила достовірну інформацію, що цією групою керує "М. Дубовий", а шефом штабу є "Бористен". Вказувалося, що сама група складається з 5-ти куренів під команду "Яреми", "Лайдаки", "Шаули", "Кори" і "Берези", озброєних стрілецькою зброєю і, зокрема, 45-мм гарматами і мінометами¹⁴.

Якщо проводилася якась операція проти УПА чи підпілля ОУН, то обов'язково в книзі наказів з'єднання був окремий наказ, а в книзі звітів записувалися донесення про підсумки операції, хто в ній відзначився, які трофеї було захоплено.

Всі документи фонду 1 збереглися досить добре. Близько 80% становлять оригінали, інша частина – примірники копій, виготовлені з оригіналів. Багато документів завірено печатками і підписами командирів. Донесення, написані хімічним олівцем чи чорнилом, подекуди вже досить погано читаються.

Зрозуміло, що фонди Рівненського підпільного обкому зберігалися централізовано, у спеціальних сховищах і тому є більш повними й не мають таких вад, як фрагментарність, згаслий стан, пошкодження, притаманні збірникам, утвореним з трофейних документів ОУН і УПА. Вони спеціально не зашифровувалися, командири і бійці виступали під реальними іменами та прізвищами, що робить їх загальнодоступними для всіх дослідників. Єдине застереження – це ті політичні погляди, якими просякнутий кожен документ радянського партійного керівництва, що сприймало національно-визвольний рух на західно-українських землях у 40-50 рр. ХХ століття з абсолютно ворожих позицій, придумуючи абсурдні назви на зразок "українсько-німецькі націоналісти" чи "антинародні банди українських буржуазних націоналістів".

Усі документи Державного архіву Рівненської області, що стосуються вказаної тематики, переведені з таємного на загальне користування. Вони певним чином впорядковані і мають відповідний науково-довідковий апарат. Частина з них була опублікована у 2-му томі "Літопису УПА. Нова серія" співробітником Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського Олександром Вовком¹⁵. Подальша робота над публікацією документів з фонду Р-30 здійснюється спільною робочою групою, до складу якої входять кілька волинських та київських дослідників.

¹² ДАРО. – Ф. П-1. – Оп. 1. – Спр. 5–19.

¹³ ДАРО. – Ф. П-1. – Оп. 1. – Спр. 2. – Арк. 1–110; Сергійчук В. ОУН – УПА в роки війни. Нові документи і матеріали. – Київ, 1996. – С. 6–173.

¹⁴ Там само. – Спр. 2. – Арк. 39.

¹⁵ Літопис УПА. Нова серія. – Київ–Торонто, 1999. – Т. 2.